RETORİK VE BASMAKALIP FİGÜRLER

Rhetoric and the Stereotyped Figures

Yrd. Doç. Dr. Fırat CANER*

ÖZET

Ölü eğretilemeler gibi basmakalıp retorik figürlerin kullanılması, bazı eleştirmenlerin iddia ettiği gibi edebi söylemi zayıflatmaz, aksine güçlendirir. Modern retorik çalışmaları, basmakalıp retorik figürlerin, etkileyicilik bakımından yaratıcı figürlerden daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler

Retorik, Figür, eğretileme

ABSTRACT

The use of stereotyped rhetoric figures, such as dead metaphores, does not weaken the literary value of a text, as noted by some literary critics; on the contrary these figures tend to increase the literary strength. Modern rhetoric studies indicate that stereotyped rhetoric figures are functionaly more influential than creative figures.

Key Words

Rhetoric, Figure, Metaphore

Basmakalıp retorik[1] figürler Elias Gibb ve Cemal Süreya gibi eleştirmenler tarafından edebi söyleme ilişkin bir zaaf olarak değerlendirilmişlerdir. Oysa, çağdaş retorik çalışmaları göstermiştir ki, basmakalıp retorik figürler etkileyicilik bakımından, yaratıcı figürlerden daha işlevseldir.

Elias Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi*'nde İran şiirinin ve bu şiirden etkilenen Osmanlı şiirinin, bıktırıcı ve basmakalıp tabirlerle dolu olduğunu söyler. Gibb'e göre bu durum İran ve Türk edebiyatlarının bir zaafıdır. Buna karşılık "bülbül" sözcüğünün "gül" sözcüğünün kullanılacağına ilişkin bir ipucu olması, Divan edebiyatı geleneği içinde bir söz sanatı olarak kabul edilir. Cemal Süreya'nın basmakalıp retorik figürlerle ilgili görüşleri de Gibb'inkine benzer. Şair, "Folklor Şiire Düşman" başlıklı yazısında, deyim vb. basmakalıp retorik figürlerin şiir dili bakımından zaafiyete sebep olduğu yönündeki fikirlerini dile getirir. Bu bakış açısı acaba retorik bakımından ne kadar doğrudur? Folklor şiire düşman mıdır?

Giulio Preti, 1968'de kaleme aldığı *Retorik ve Mantık* adlı kitabında, retoriğin toplumsal uzlaşılarla ilişkisinden bahseder: "Retorik söylem *belli* bir dinleyiciye (daha doğrusu 'belirli' bir dinleyiciye) hitap eden bir söylemdir… Bir başka deyişle retorik argüman, belli önkabullerden olduğu kadar dinleyicisinde mevcut ve işlemekte olduğunu varsaydığı birtakım duygu ve değer yargılarından —yani, 'kanılardan' (*doxai*)— da yola çıkar. (alıntılayan Moretti 11). Preti, daha sonra, Port-Royal Mantığı'ndan bazı pasajları değerlendirirken şöyle der: "Burada iki şey öne çıkıyor: birincisi, bu tür gayrı-rasyonel inandırma biçimlerinin esasen *duygusal* nitelikte olduğudur —ki 'amour propre', 'çıkar', 'fayda', 'tutku' gibi kelimelerle biraz yuvarlakça ifade edilen ama yine de epey belirli bir mahiyet taşıyan bir duygusallıktır bu… İkincisi ise bu sözde-bilgi (*sophism*) biçimlerinin *toplumsal* niteli-

* Girne Amerikan Üniversitesi Öğretim Üyesi

ğidir: Bir ulus, toplumsal grup ya da kurum içinde insanın diğer insanlarla kurduğu ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır bunlar. Bu toplumsal nitelik, rasyonel iknanın evrenselliğiyle tezat oluşturur" (alıntılayan Moretti 11-12). Bunun üzerine Franco Moretti, retoriğin toplumsal, duygusal, partizan, kısacası değer-biçici bir niteliği olduğunu söyler (12).

Moretti'ye göre günümüz retorik söylemleri içinde özellikle epideiktik söyleme dikkat etmek gerekir. Epideiktik söylem, çoğunluğun ortak değerlerini ön plana çıkaran ve genellikle törenlerde kullanılan bir retorik söylemidir. Moretti'ye göre epideiktik söylem, günümüzde en önemli söylem hâline gelmiştir. Öyle ki, "günümüz kültür felsefesine göre kayda değer tek söylem" budur (12-13). Epideiktik söylemin amacı, bir medeniyeti oluşturan temel değerlerle ilgili olarak da belli tutumların (duyguların) oluşmasını ya da perçinlenmesini sağlamaktır (13). Yeni retoriğin nesnesi de, bu söylem türünün yapı ve kurallarıdır.

Moretti, "Söz sanatları, söze takılmış 'estetik' süsler, inandırma stratejisinin iyice silikleştiği, hatta kaybolduğu noktalar olmak şöyle dursun, tam tersine, betimleme ile değerlendirmeyi, yani 'olgulara dayalı yargılar' ile 'değer yargıları'nı bölünmez bir bütün olacak şekilde kaynaştırmaya yarayan benzersiz mekanizmalardır" der (13). Preto da bu konuda Moretto ile aynı doğrultuda düşünmüştür: "Mecazi ifadeler, düz ifadeden farklı olarak, konuşanın yöneliş ve tutkularına işaret eder; böylece sadece çıplak hakikati vurgulayan basit ifadenin tersine, ruhta şu ya da bu fikrin izini bırakır" (alıntılayan Moretti 13).

Ancak asıl mesele, ne tür mecazi ifadelerin, ruhta şu ya da bu fikrin izini bırakmakta daha etkili olduğudur. Michel Le Guern'e göre en etkili yol eğretileme kullanmaktır: "Eğretileme […] duyguları aktarmanın en etkili yoludur. Hemen hemen bütün eğretilemeler, zihinde uyandırdıkları imge duygulanımsal bir tepkiye yol açtığından, bir değer yargısı ifade eder […] Eğretilemenin başlıca işlevi, bizim de paylaşmamızı istediği duyguyu dile getirmektir: Eğretilemenin ardındaki en önemli saik budur"[2] (alıntılayan Moretti 14). Eğretileme inandırıcıdır.

Bununla birlikte, inandırmak ikna etmenin zıddıdır. Raymond W. Gibbs Jr., *Poetics Today*'de yayımlanan "When is Metaphor? The Idea of Understanding in Theories of Metaphor" başlıklı yazısında, metaforun dilin belirli normlarına yönelik bir şiddeti içerdiğini ifade eder (578). Metafor birbiriyle ilgisiz iki imge arasında ilişki kurarken, düzdeğişmece bir şeyin yerine onunla yakın ilişkide bulunan bir başka şeyi geçirmek olarak tanımlanır (Chantrill 171). Düzdeğişmece yalnızca dilsel bir teknik değil, aynı zamanda bir retorik aracıdır (173) ve konuşmacıların karmaşık konuları indirgemelerine yarar (174). Düzdeğişmecenin bir diğer önemli niteliğiyse, bir politik araç oluşudur: Özellikle kapsamlama türü düzdeğişmecelerde resmin yalnızca bir yönü ortaya koyulur ve anılmayan diğer yönleri ideolojik olarak marjinalleştirilir (174). Buna bağlı olarak, düzdeğişmece, belirli bir söylemin meşrulaştırılmasında çok kullanışlı bir araçtır. Bu yüzden olsa gerek, Quintilian, yüzyıllar önce argümanların ifade edileceği düzyazı metinlerinde kapsamlama kullanımının sakıncalı olduğunu ifade etmiştir (174). Ne de olsa düzdeğişmecenin temsil ettiğini yoğunlaştırıp, temsil dışında kalanları marjinalleştirme yeteneği vardır (177) ve çeşitli araştırmalara göre düzdeğişmece politik söylem içinde diğer tüm mecazlardan daha ikna edicidir (178).

Biz "inandırıcı" eğretileme ile "ikna edici" düzdeğişmece arasında, Le Guern ile aynı görüşte, eğretilemenin daha güçlü bir araç olduğu kanısındayız. Peki en etkili eğretilemeler hangileridir? Max Black, *Modeller ve Eğretilemeler* adlı kitabında, genelgeçer kalıpların eğretilemelerin etkisi üzerinde belirleyici olduğunu söyler:

'İnsan bir kurttur' gibi bir ibareyi düşünün… Bu eğretilemeli cümle, kurtlar hakkında yeterince bilgili olmayan bir okura kastedilen anlamı ifade etmeyecektir. Okurun anlamıyla kullanabilmesinden-öte, *ilişkilendirilmiş genelgeçer kalıplar* sistemi adını verdiğim şeyi bilmesi gerekir… Uzman gözüyle bakınca genelgeçer kalıplar sistemindeki bazı unsurlar yarı doğru, hatta düpedüz yanlış görünebilir (balinaya balık denmesi örneğinde olduğu gibi); ama eğretilemenin etkinliği bakımından önemli olan bu kalıpların doğru olması değil, kolayca ve serbestçe kullanılabilmeleridir. (Bu böyle olduğu içindir ki bir toplumda iş gören bir eğretileme başka bir toplumda abes kaçabilir)[3] (alıntılayan Moretti 14)

Nitekim, Chaim Perelman ve Lucie Olbrechts-Tyteca'ya göre ölü eğretilemeler yaratıcı eğretilemelerden çok daha etkilidirler: "Bize öyle geliyorki argümanlarda 'ölü' eğretilemelerin bu kadar önemli olmasının sebebi, şu ya da bu teknik kullanılarak yeniden devreye sokulduklarında büyük bir inandırma gücüne kavuşmalarıdır. Bu gücün kaynağında, eğretilemelerin etkisini, sadece iyi bilindiği için değil, dil yoluyla kültürel geleneğin parçası hâline gelmiş olduğu için de kolayca hazmedilen bir analojik malzemeye borçlu olması yatar"[4] (alıntılayan Moretti 15).

Öyleyse, deyim, klişe vb. genelgeçer kalıplar (ya da basmakalıp retorik figürler), Elias Gibb'in ve Cemal Süreya'nın sandıkları gibi edebi söylemin zayıflatmaz; aksine, söylemi, toplumsal, kültürel bellekle ilişkilendirermek suretiyle etkili kılar. Bunu sağlayan, basmakalıp figürlerin Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı kitabında ele aldığı türden bir paradigma olmasıdır. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda, normal bilim ortamının, doğrulukları sorgulanmaksızın kabul edilen bir dizi inanç ve yasadan meydana geldiğini söyler. Ancak önünde sonunda anomaliler baş gösterir. Sözgelimi, eski paradigmayla açıklanamayacak gözlemler yapılır. Önce bunlar eski paradigmaya uydurulmaya çalışılır. Bu mümkün olmayınca, paradigma değişimi yaşanır ve onu da bilimsel devrim izler. İki paradigma arasındaki geçiş ölçüsüzdür; akılcı bir söylemle açıklanamaz. Bir tür *gestalt* değişimidir. Bize göre, edebiyatta da devrimlerin yapısı böyledir. Edebiyat tarihinde her devrim, Franco Moretti'nin deyişiyle " 'genelgeçer' vasfını kazanıp yerleşikleşen deneyler" ile yapılmıştır. Ancak bu deneyler ortaya çıkana kadar, yerleşik, genel geçer, doğrulukları sorgulanmaksızın kabul edilen bir edebiyat paradigması geçerlidir ve bu paradigma, yeni bir paradigmanın varlığını zorunlu kılan gelişmeler meydana gelene kadar, bütün deneyleri yutar. Moretti edebiyat tarihinin "akıbeti saçmalıklar çöplüğü olan retorik deneyler" ile dolu olduğunu söyler (16, 17). Bize göre bu deneylerin devrim ya da saçmalık olarak kabul edilmelerini belirleyen, saçmalıkları ya da mantıklılıkları değil, zamanlamalarıdır. Paradigmanın değişmesini zorunlu kılan koşullar, deneysel çalışmalardan bazılarının meşrulaşmasını mümkün kılacak duruma gelene kadar basmakalıp retorik figürler etkinliklerini sürdüreceklerdir.

Moretti, "Retorik 'cüret', mevcut sembolik düzenin iktidar ilişkilerini

altüst etmek isteyen bir iradeye işaret eder. Ama bu cüret de en az karşıtı kadar 'genelgeçerleşme' ve anlamsal atalet yaratma potansiyeli taşır" der (17). *Corrupto optimi persima*: "En iyi bozulunca en kötü olur". Her şey karşıtına dönüşür. Deneysel, avangard edebi söylem, nihayetinde basmakalıplaşacaktır. Bize göre bu, avangard söylemin bir önceki paradigmayı büsbütün ortadan kaldıracağı anlamına gelmez. Yeni söylem, bir süreliğine devre dışı bıraktığı eski söylemin sınırlarını genişletmekle kalacaktır. Edebi devrimlerle bilimsel devrimler arasındaki temel fark da budur. Bilim, teorilerin yanlışlanmasıyla, edebiyatsa çeşitliliğin artmasıyla ilerler. İki bin yıllık *katharsis* ve özdeşleşme geleneğini yıkmaya çalışan Bertholt Brecht'in bütün başarısına rağmen, *katharsis*'in ve özdeşleşmenin bugünün edebiyatında da en etkili araçlar olmayı sürdürmesi bu yüzdendir.

Şiir tarihine bakıldığında, en önemli dizelerin pek çoğunun kalıplardan, geleneksel ve/veya ölü eğretilemelerden yola çıkarak kurulduğu görülür. Ahmet Haşim'in "Merdiven" adlı şiirindeki kavramsal eğretilemeler "Yaşam bir gündür", "Yaşam bir yıldır" ve "Yaşam bir yolculuktur" geleneksel eğretilemeleridir. Cahit Sıtkı Tarancı da, "Otuz Beş Yaş" adlı şiirinde, Dante'nin *İlahi Komedya*'sının "Cennet" bölümünün girişindeki "Yaşam yolunun ortasında/ Karanlık bir ormanda buldum kendimi" dizelerine gönderme yapmak suretiyle, "Yaşam bir yolculuktur" kavramsal eğretilemesini kullanır: "Yaş otuz beş! Yolun yarısı eder./ Dante gibi ortasındayız ömrün [...] Dostlarla da yollar ayrıldı bir bir". Aynı kavramsal eğretileme, Robert Frost'un "Seçilmeyen Yol" adlı şiirinde de vardır. Frost'un bu eğretilemeyi kullanmış olduğu dizeler şöyle: "Ormanda ikiye ayrıldı yol, ve ben–/ Ben en az kullanılmış olanları seçtim içlerinden".

Basmakalıp retorik figürlerin, etkilerini edebi devrimlerle bile yitirmedikleri göz önüne alınırsa, günümüzde *poetika*[5]dan çok folklor ve dilbilimin inceleme sahasına giren sözlü veya yazılı malzemenin (eğretilemelere kaynaklık eden deyimler, atasözleri, bilmeceler vb.), asıl konusu edebiyat söyleminin özgül nitelikleri, yani edebilik olan *poetika*nın da inceleme nesnesi olması gerektiği sonucuna varılır.

NOTLAR:

[1] Kabaca, sözle inandırma, etkileme, ikna etme sanatı.

[2] Le Guern, Michel. *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*. Paris: 1973.

[3] Black, Max. *Models and Metaphors*. Ithaca, 1962. 39-40.

[4] Perelman, Chaim ve Lucie Olbrechts-Tyteca. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris: 1958. 543.

[5] Edebiyatı ve yazınsal ürünleri, yapıtların ortaya çıkışını düzenleyen genel yasaları inceleyen bilim dalı.

Kaynaklar

Ashcroft, W. D, 1988, "Is That The Congo? Language As Metonymy In The Post-Colonial Text". *Literature and National Cultures*, Ed. Brian Edwards, Deakin UP, 56-65.

Chantrill, Patricia A. And Jeffery Scott Mio, 1996, "Metonymy in Political Discourse", *Metaphor: Implications and Applications*, Ed. Jeffery Scott Mio and Albert N. Katz, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 171-84.

Gibb, Elias, 1943, *Osmanlı Şiiri Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Gibbs, Reymond W. Jr., 1992, "When is Metaphor? The Idea of Understanding in Theories of Metaphor", "Poetics Today", 13:4, 575-606.

Moretti, Franco, 2006, *Mucizevi Göstergeler*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, Metis Yayınları.

Cemal Süreya, 1997, "Folklor Şiire Düşman", *Folklor Şiire Düşman*, İstanbul, Can Yayınları, 23-26.